

Zeliha Demirel

Yüksek Lisans Öğrencisi, Adıyaman Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı
Master Student, Adıyaman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalam
Adıyaman/Turkey
z.demirel_63@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8213-535X

Makale Bilgileri

Makale Türü: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi: 01.04.2022

Kabul Tarihi: 05.04.2022

Yayın Tarihi: 15.06.2022

Yayın Sezonu: Haziran/June 2022

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1097236>

Atıf/Citation: Zeliha Demirel, “Ehl-i Sünnet’e Göre Ölüm Sonrasında Yeniden Diriliş = Review After Death According to Ahl al-Sunnah”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2022), 91-110. <https://doi.org/10.54958/iad.1097236>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism.

Ehl-i Sünnet’e Göre Ölüm Sonrasında Yeniden Diriliş

Öz

Ölümden sonra yeniden diriliş ilahi dinlerin inanç esaslarından birisidir. İslam’ın kitabı Kur’an-ı Kerim’de insanın kesin bir şekilde yeniden diriltileceği açık bir şekilde belirtilmiştir. Canlıyken ölüp giden bir varlık olmasının yanında ister demire ister başka varlığa dönüşün yeniden dirilmesi kaçınılmazdır. İnsanların ne şekilde öldüğü, bir kabirlerinin olup olmadığı, onun yeniden dirilişine bir engel teşkil etmemektedir. İnsanın her zaman içinde var olan “ölümsüzlük arzusu” onu ölümden sonrasını düşünmeye sevk etmiştir. Bütün yaşamsal işlevini yitiren, toprağın altında bozularak çürümeye yüz tutulan, kemik yığınının ibaret kalan bedeninin canlanıp tekrar dirilmesi konusu insan aklını ciddi anlamda zorlayan bir konu olmuştur. Bundan dolayı insan aklı dönem dönem böyle bir şeyin olmadığı düşüncesine girmiş, ölümden sonra tekrar dirilişi reddetme yoluna gitmiştir. Fakat bu reddediş hiçbir zaman büyük ölçekli gruplarca değil genellikle bireysel veya küçük ölçekli gruplarca olmuştur. Dirilişi reddeden bu gruplar hiçbir zaman tam anlamıyla kabul görmemiştir. İnsandaki ölümsüzlük arzusu ve adalet duygusu galip gelmiş, ölümden sonra muhakkak bir hayatın olacağına dair inanç çoğunlukla güncelliğini korumuştur. Öldükten sonra yeniden dirilme bütün ilahî dinlerde kesin bir inanç esasıdır ve muhakkak gerçekleşecektir. Bu Allah’ın bize verdiği bir vadedir. Ehl-i Sünnet inancına göre, “tekrar diriliş hem bedenen hem ruhen olacaktır. Buna göre Allah Teâlâ, öldükten sonra dünyadaki insan bedenine ait asıl olan parçaları tekrar bir araya getirecek ve ruhu buna tekrar iade edecektir.” Nitekim Kur’an’da bununla ilgili onlarca ayet bulunmakta olup çeşitli delillerle desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ahiret, Yeniden Dirilme, Ehl-i Sünnet, Matürîdîlik, Eş’arilik

Review After Death According to Ahl al-Sunnah

Abstract

Resurrection after death is one of the belief principles of divine religions. In the Qur'an, the book of Islam, it is clearly stated that human beings will definitely be resurrected. In addition to being a being that dies while alive, its resurrection is inevitable, whether it turns into iron or into another being. The way people die, whether they have a grave or not, does not constitute an obstacle to his resurrection. The "desire for immortality" that has always existed in man has led him to think about the afterlife. The issue of reviving and resurrecting the body, which has lost all its vital functions, deteriorated under the ground, and which was made up of a pile of bones, has seriously challenged the human mind. For this reason, the human mind has occasionally thought that such a thing does not exist, and has chosen to reject the resurrection after death. But this rejection has never been by large-scale groups, but usually by individuals or small-scale groups. These groups, which reject the resurrection, have never been fully accepted. The desire for immortality and the sense of justice prevailed in human beings, and the belief that there will definitely be a life after death has mostly remained up-to-date. Resurrection after death is a definite belief in all divine religions and will definitely take place. This is a promise God has given us. According to the belief of Ahl as-Sunnah, "resurrection will occur both physically and spiritually. Accordingly, after death, Allah will bring together the original parts of the human body in the world and return the soul to it." As a matter of fact, there are dozens of verses related to this in the Qur'an and it is supported by various evidences.

Keywords: Death, Hereafter, Resurrection, Ahl al-Sunnah, Maturidiyya, Ash'ariyya

Giriş

Tarihin en eski çağlarından beri insanlar kendi kendilerine çeşitli sorular sormuşlardır. "Nereden geldik? Nereye gidiyoruz? Dünyaya gelişimizin amacı nedir? Bu hayattan sonra yaşayacağımız yeni bir hayat var mı? Eğer varsa bu nasıl bir hayattır? Bu ve benzeri çoğaltılabilecek onlarca soru insanların zihinlerini epey meşgul etmiştir. Bu sorulara cevap bulmak amacıyla aydınlar, bilim adamları ve filozoflar, sahip oldukları bilgi ve tecrübe nispetinde çözümler bulmaya çalışmışlardır. Konu itibarıyla teorik ve metafizik düzleme ait olan bu ve benzeri mevzulara, kalıcı akli bir çözümün bulunması elbette kolay değildir. Bundan dolayı insanlık tarihinde, her dönemde bu sorulara verilen cevaplar oldukça farklı olmuştur."¹

Ölüm, var olduğu tüm mekân ve zaman dilimlerinde insanı en çok etkileyen, üzen, çaresiz ve aciz bırakan bir olgudur. Dünyadayken yaşanlabilecek en büyük acı olduğu konusunda fikir birliği olduğunu düşünüyoruz. Bu yüzden ölüm insanın en çok düşünüp kafa yorduğu, unutmak istesin ya da istemesin her fırsatta kendisini hatırlatan bir konudur. İnsanlar, çoğu zaman kendi yaşam şekillerini hatta hayat felsefelerini bu minval üzere temellendirirler.

¹ Ahmet Erkol, *Seyfüddin Amidi'ye Göre Cismani Haşr* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 4. Basım, 2000) 2/181.

Kur'ân, ölümle ilgili ayetlerinde “ölümün, insanın bütün varlıksal fonksiyonlarıyla birlikte dünya hayatını sona erdirdiğini vurgular. Diğer bir ifadeyle ölüm, nefsin dünya hayatının son bulmasından ibarettir.² Her ne kadar ölüm bir son gibi görünse de bir kayboluş, yok oluş değildir. Hiçbir canlı yok olmak istemez ve herhangi bir şekilde var olmaya devam etmek için elinden gelen her şeyi yapar.”

Canlı varlıklar içinde üstün bir yere konumlandırılan, eşref-i mahlûkat dediğimiz insan için, varlığını devam ettirme arzusu vardır.³ Bu konuda Kur'an bireysel kimliğin kaybolmayacağı şekilde devam edeceğini dile getirir. Bu çerçeveden bakacak olursak ölüm, “varlığımızın ilk oluşumu ile ikinci oluşumu arasında bir köprü görevi” görür. Öte yandan ölüm, kişinin/nefsin dünya hayatını noktalarken; sonradan geçiş yapacağı ahiret hayatını başlatarak dünyada noktaladığı varlığını ahirette yeniden elde etmesidir.⁴

Ölümün, diğer yönüyle ahiret hayatının temelde dayandığı gerekçe, “bir manada adaletin tam manasıyla gerçekleşmesidir. Çünkü bu dünyada adaletin tam manasıyla gerçekleşmesine birçok beşerî zaaf engel olabilmektedir. Bu dünyadan ahirete haksızlıkların ve zulümlerin yanlarına kâr kaldığı ve hak sahiplerinin haklarını alamadan gidenlerin varlığı bir gerçektir. İşte adalete engel olan zaafaların yok edildiği, tüm anlaşmazlıklar, haksızlıklar ve adaletsizliklerin giderildiği, mutlak adaletin gerçekleşeceği bir yerin olması aklî ve ahlakî⁵ bir gereklilik” olarak değerlendirilmektedir.

Ölüm tüm dinlerde, felsefede hayatın anlamı ve öneminin anlaşılması, dile getirilmesi noktasında önemli bir konu olagelmıştır. Bununla ilgili hem iyimser hem de kötümser birçok görüş dile getirilmiştir. Bazıları ölümü insanın başına gelebilecek en kötü şey olarak değerlendirir. Dünyada kazanılan maddi manevi bütün kazançların elden gitmesi, hazin bir son olarak görür. Bundan dolayı “Mademki ölüm

² el-Enbiyâ: 21/35; ez-Zümer: 39/42.

³ Genel olarak insan için beş çeşit ölümsüzlük teorisinden bahsedilir: 1- İnsanın dünyada ebedi kalıp hiç ölmemesini içeren “maddi ölümsüzlük”, 2- Kişinin ölümünden sonra, neslinin çocukları tarafından sürdürülmesini içeren “biyolojik ölümsüzlük”, 3- İnsanın terakkisine katkıda bulunacak eserler bırakmak suretiyle unutulmamak manasındaki “sosyal ölümsüzlük”, 4- Ruhun, bedenin canlılığını yitirmesinden sonra yaşamını sürdürmesi anlamındaki “ruhî ölümsüzlük”, 5- Başka bir âlemde, kişinin tekrar diriltilecek sonsuza dek yaşaması anlamında “ferdî-şahî ölümsüzlük”. Hayati Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji”, U.Ü.İ.F.D., 3 (1991) 163-164; Hidayet Aydar, “Ölümsüzlük Arzusu ve Uzun Süre Yaşamak Meselesi”, Diyanet İlmî Dergi, 41/1, (2005), 82.

⁴ İskender Şahin, *Kur'an'ı Kerim'de Diriliş*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (İzmir, 2012), 146.

⁵ Ahiret inancının ahlakî açıdan temellendirilmesi hakkında geniş bilgi için bk. İlhami Güler, *İman Ahlak İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 46; Ömer Aydın, *Kurân-ı Kerim'de İman-Ahlak İlişkisi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 115; Selim Özarslan, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013), 119-120.

var, hiçbir şeyin bir anlamı kıymeti yok.” İlkesi ile oldukça karamsar ruh hâli hakimdir. Bunun yanında diğer bir kısım insanlara göre ise bu hayatın anlamı ancak ölümle kazanılabilir.⁶

Tüm canlılar için kaçınılmaz bir son olan ölüm olayından sonra yeniden dirilme konusunu Ehl-i sünnet’in nasıl değerlendirdiği, çalışmamızın ana konusu olup konuyla ilgili olan ba’s ve haşr kavramlarını, sonrasında da Matürîdî ve Eş’ari mezheplerinin konuya yaklaşımlarını ele alacağız.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Ba’s Kavramı

Ba’s lafzı, “be-a-se” fiilinden türemiştir.⁷ Araplar, “devenin bağlandığı yerden çözülüp yerinden kaldırılması, çevreye saliverilmesi veya diz çökmüş vaziyetteyken ürkütülmesi/dürtülmesi durumunu anlatmak için aynı şekilde bu fiili kullanmışlardır.”⁸ Arap toplumunda “ba’s” kelimesinin bu şekilde çeşitli anlamlarda kullanıldığını görüyoruz.

Lügatte kalkmak, uykudan kalkmak, harekete geçirmek, canlandırmak, göndermek ve dirilmek anlamlarına gelir.⁹ Terim olarak ise, “öldükten sonra dirilmek, Yüce Allah’ın ölüleri tekrar diriltmesi” manasındadır.¹⁰ Ba’s kavramının öldükten sonra tekrar dirilmeyi (ba’sü ba’de’l-mevt), ahiret hayatını başlatmak üzere ölülerin diriltilmesini ifade ettiğini görüyoruz.¹¹ Başka bir ifade ile “birini kaldırıp eyleme geçirmek, uykudan uyandırmak veya diriltmek” gibi manaları ihtiva ettiğini söyleyebiliriz.¹² Ölümünden sonra diriliş bütün ilahi dinlerde olduğu gibi İslâm’da da imanın temel esaslarından biridir.

Ba’s inancı çeşitli nüanslarla beraber İslamiyet’ten önce eski “İran, Mısır, Hint ve Çin” dinlerinde bulunduğu gibi Yahudilik ve Hristiyanlık’ta da vardı. Kur’an’da ifade edildiği üzere cahiliye devrindeki Arapların bir kısmı yeniden dirilmeye inanırken bir kısmı da inkâr etmeyi tercih etmiştir. Kıyametin zorunlu bir parçası

⁶ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir, 1987), 184.

⁷ Ba’s, bease-yebasu-ba’sen/ بعث - يبعث - بعثا şeklinde üçüncü babdan gelmektedir. Fiil, herhangi bir kalıba girmeksizin mücerred haldeyken de müteaddi olabilmektedir. Bunun yanında tefil, infial ve iftial bablarında da kullanılmıştır. el-Ferâhidî, Halil bin Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Samirî, yersiz. 2/112; el-Ezherî, Ebî Mansur Muhammed bin Ahmed, *Tehzîbu’l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, (Mısır: Dâru’l- Mısriyye), 2/ 201.

⁸ İbn Manzûr- Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisanü’l-Arab*, nşr. Abdullâh Ali el-Kebîr vdğ., (Kahire), 4/307.

⁹ İbn Manzûr, *Lisanu’l- Arab*, 1/438.

¹⁰ Teftazânî, *Şerhu’l Akaid*, Haz. Süleyman Uludağ (İstanbul, 2010), 254.

¹¹ Bekir Topaloğlu- İlyas Çelebi, “Ba’s”, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 42.

¹² Yusuf Şevki Yavuz, “Ba’s”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 5/98.

olan Ba's Kur'an, sünnet ve icma ile sabit olup İslam dinindeki iman esaslarından biri olarak kabul edilir. İnkâr edilmesi halinde küfre girilmesi kaçınılmazdır.¹³

“Gözlerimizi kâinata yönelttiğimizde yemyeşil ağaçların ve bitkilerin kışın kuruyup bahar döneminde yeniden canlanarak kendilerine gelmeleri, aklî açıdan öldükten sonra dirilmenin ve eski hâllere dönüşün olmasını mümkün kılmaktadır. Bütün bu örnekler, aslında hayattan ölüme ölümden de hayata geçişlerin olduğunu gösterip ahirette yeniden dirilmeye birer delil olarak sunulabilir. Ayrıca insan aklının çok ötesinde olan ahiret hayatı ile ilgili Allah'ın Kur'an'da verdiği çarpıcı örnekler, konuyu insan idrakine yaklaştırmaktadır. Günlük hayatta herkesçe görülen ve şahit olunan biyolojik serüven, insan için öldükten sonra yeniden dirilmeye benzetilmiştir.”¹⁴

Kur'ân' da “kıyamet gününün bir gün mutlaka geleceği, kabirlerin muhakkak açılacağı,¹⁵ yeryüzünün, içindeki ağırlığı dışarıya atacağı¹⁶ ve Allah'ın insanları yerden ot bitirir gibi tekrar yaratacağı,¹⁷” haber verilmiş, Cibril hadisinde de Ba's mevzuu temel iman esasları arasında sayılmıştır. Ehl-i sünnet'e göre yeniden dirilme kesin naslarla sabit olup aklen de olması mümkündür. Ehl-i sünnet'in iki kolu olan Mâtürîdî ve Eşarîliğe göre yeniden dirilme mevzusuna ileride ayrı bir başlıkta genişçe yer verileceği için şimdilik bu kadarını söylemekle yetiniyoruz.

Mu'tezile ise “mükâfat ve ceza” ilkesinden hareketle Allah'a vacip olduğunu düşündükleri için yeniden dirilmeyi kabul etmenin ötesinde aklen zorunlu olarak görmüşlerdir. Kerramiyye mezhebi de Mutezile ile aynı kanaattedir. Şia'nın ise bu konuda temel olarak Ehl-i sünnetle aynı çizgide olduğunu, aynı düşünceleri paylaştığını söyleyebiliriz.¹⁸

Kur'an'da, “sûra ilk üflemenin ardından Allah'ın diledikleri haricinde bütün canlıların yok olacağı, ikinci sura üflenişte de artık Ba's hadisesinin gerçekleşeceği” bildirilmiştir. Ölmüş bütün canlıların yeniden canlanıp¹⁹ belirli bir hedefe koşuyor muşçasına²⁰ Rab'lerinin huzuruna çıkacakları²¹ anlatılır. Kur'an'da dirilişin tüm gerçekleri görme ve dünyadayken yaptıklarının karşılığını alma hikmetine bağlı olduğu görülmektedir.²²

¹³ Yusuf Şevki Yavuz, “Ba's”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/98.

¹⁴ Murat Akın, *Ömer Nasuhi Bilmen'in Âhiret İnançını Temellendirmesi*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 39 (Haziran 2019), 21/106.

¹⁵ el-İnfitâr 82/4.

¹⁶ el-Zilzâl 99/2.

¹⁷ Nûh 71/17-18.

¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Ba's”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/99.

¹⁹ ez-Zümer 39/68.

²⁰ el-Meâric 70/43.

²¹ Yâsîn 36/51.

²² en-Nahl 16/38-39; et-Tegâbün 64/7.

“Yevmü'l-ba's”²³ ve “yevmü'l-hurûc”²⁴ adı da verilen o günde insanların arasındaki kan bağının hiçbir şekilde fayda vermeyeceği, herkesin o gün kendi derdine düşeceği, kişinin anne-babasından, kardeşinden, sevdiklerinden kaçınacağı²⁵ kimse- nin birbirine hiçbir soru sormayacağı,²⁶ herkesin yalnız başına muhatap alınıp he- saba çekileceği, bazı yüzlerin ak bazı yüzlerin günahlardan dolayı kara olacağı²⁷ şek- linde ahiretle ilgili bazı bilgiler Kur'ân' da ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

“Ba's” ile ilgili ayetler genel manada “yeniden dirilişin cismani olacağını” ha- ber vermektedir. Ölüp toprakla bir olduktan sonra yeniden kemiklerin birleşip diri- leceklerini zihinlerine sığdıramayan inkârcılara, “Biz toprağın onlardan neler yiyip tükettiğini de neyi geride bıraktıklarını da çok iyi biliriz, bizim katımızda her şeyi koruyan, muhafaza eden bir kitap vardır”²⁸ şeklinde karşılık verilmiş; toprakta çü- rüyen kemikleri göstererek, “Bunları kim diriltebilir?” diye soranlara, “Onları ilk defa kim yarattıysa O, diriltecektir”²⁹ buyrularak kemiklerin tekrar dirilti- ltilip birleş- tirilmesi “Ba'sin kapsamında gösterilerek, bu yeniden dirilişin ise cismani olacağı” vurgulanmıştır. Bunun yanında cennete ve cehenneme gidecekler- e verilecek mükâfat veya cezalar, ayet ve hadislerde yer alan betimlemeler “ahiret hayatının cismani olacağını, ruh ve beden- in birleştirilerek devam edileceğini” gösterir. Bu ka- dar açık ve seçik bir şekilde kesin naslarla ve delillerle ba'sin cismani olacağı beliri- tilirken, ısrarla Ba'sin sadece ruhani olacağını iddia etmek akla mantığa aykırı bir tutumdur. Bu nedenle Gazali, bu türden te'viller yapanları inkâr edenlerle eş değer tutmuş ve tekfir etmiştir.³⁰

Ehl-i sünnet, Şâfi, Mu'tezile gibi büyük mezhepler “yeniden dirilişin cismanî olduğunu” kabul ederler. Ba'sin imkânsız olduğunu düşünenlere ise spermanın uy- gun ortamda gelişimini tamamlayıp güzel, güçlü, mükemmel, eşsiz bir varlık haline gelme sürecini hatırlatırlar. Benzer şekilde zayıf, kuru ve ölü olan toprağın, verilen suyla nasıl canlanıp yeşerdiğini, çeşitli rengârenk çiçeklerle bezendiğini³¹ hatırlata- rak yeniden dirilmenin mümkün ve Allah Teâlâ için aslında çok kolay olduğunu söy- lerler.

Kur'an insana şunu da hatırlatır ki her gün gerçekleşen uyku eylemi de bir çeşit ölüm olup tekrar uyanmak ise diriliş gibidir. Eğer insan buna ve kâinatın akıl-

²³ Rûm 30/56.

²⁴ Kâf 50/42.

²⁵ Abese 80/34-36.

²⁶ el-Mü'minûn 23/101.

²⁷ Âl-i İmrân 3/106.

²⁸ Kâf 50/4.

²⁹ Yâsîn 36/78-79.

³⁰ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire 1955, s. 84-90.

³¹ el-Hac 22/5.

lara durgunluk verecek ölçüde mükemmel olan kozmik işleyişi üzerine düşünüp fikir yürütme zaten yeniden dirilmenin cismaniliğini kabul etmek güç olmaz. Bu şekilde Kur'an yeniden dirilişi aklî temellere dayandırmış, inkârcıların bu konuyla ilgili bir delillerinin olmadığına işaret etmiştir.³²

Ba's kavramını düşününce şüphesiz ilk akla gelen kavram neredeyse her zaman eş anlamlı kullanılan "Haşr ve Mahşer" kavramlarıdır. Bu noktada bu kavramları açıklamanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

1.2. Haşr ve Mahşer

Haşr sözlükte toplamak, bir araya getirmek, sevk etmek anlamlarına gelir. Yani "Allah Teâlâ'nın insanları hesaba çekmek üzere, ikinci dirilişten sonra bir araya toplaması ve toplanma yerine sevk etmesi" demektir.³³ Terim olarak, "kıyamet gününde yeniden diriltilecek (ba's) bütün varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplanmasını" ifade eder. Buna göre "haşir, kıyamet hâlleri arasında ba'stan sonra ikinci merhaleyi" oluşturur. İnsanların toplandıkları alana mahşer veya arasat denilir.³⁴

Kur'an-ı Kerim sûrun ikinci defa üfürülmesinden sonra bütün insanların yeniden yaratılacaklarını ve kendilerine yapılacak çağrıya uyarak bir araya toplanacaklarını bildirmektedir. Hz. Peygamber de âhiret gününde insanların nasıl bir hal üzere yaratılacaklarını, nasıl bir yerde ve ne şekilde bir araya toplanacakları konusunda ashabına bilgiler vermiştir. Kur'an'ın ayrıntıya girmediği bazı durumlarda Hz. Peygamber Kur'an'ı beyan sadedinde ashabını bilgilendirmiştir.³⁵

İnsanların âhirette nasıl haşrolunacakları konusunda Hz. Peygamber bazı betimlemeler yaparak bilgi vermiştir. "Sehl b. Sa'd'ın" rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber haşrin yerini şöyle tanımlamıştır: "Kıyamet gününde insanlar bembeyaz, lekesez ve herhangi bir işareti bulunmayan bir yerde hasredileceklerdir."³⁶ İnsanların nasıl haşredildikleri ile ilgili bir hadisi Hz. Ayşe şöyle rivayet etmiştir: Ya Rasullullah! Kıyamet günü insanlar nasıl haşredilecekler? diye sordum. Rasullullah (sav): "Yalın ayak ve çıplak olarak" buyurdu. Ben, kadınlarda mı? dedim. Rasullullah (sav); kadınlar da diye cevap verdi. Peki efendim, hayâ etmezler mi? diye sordum. Bunun üzerine Rasullullah (sav), "Ya Aişe! Haşr çok şiddetli olup insanların birbirlerine bakmaları hatırlarına bile gelmez." buyurdu.³⁷

³² el-Câsiye 45/24.

³³ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul:Ensar Yayınları, 2014), 335.

³⁴ Rağib el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beirut ts.), 85/125; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 97.

³⁵ Hamdi Gündoğar, "Yeniden Diriliş (Ba's)", *Sistematik Kelâm*, ed. Fadıl Aygân (İstanbul Beyan Yayınları 2021), 2. Basım. 435.

³⁶ Buhârî, Rikak, 44; Müslim, "Sıfatü'l-Münafikîn", 28.

³⁷ İbn Mace, Zühhd, 33.

Haşr ile ilgili nihaî olarak “bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydanda birlemek, toplamak” diyebiliriz. Bu minval üzere haşr’in neşrin karşıtı olduğunu söyleyebiliriz.³⁸ Çünkü “haşir toplanmayı, neşr ise yayılmayı” ifade eder. Her ne kadar eş anlamlı olarak kullanılsa da aslında “ba’s öldükten sonra dirilmeyi ifade eden bir kavramken haşir öldükten ve dirildikten sonraki toplanmayı” ifade eder. Hal böyle iken haşr’e ba’sin devamıdır, diyebiliriz. Fakat bu kavramlar birbirine o kadar girişik kavramlar haline gelmiştir ki, birbirinin yerini almış durumdadır. Biz birbirinin yerine kullanımında da bir beis görmüyoruz.

2. Ehl-i Sünnet’e Göre Ba’s

İslam inancına göre kabir hayatı ve kıyamet gününde olacaklar haricinde ahiret hayatının öbür safhalarını, insanların mezarlarından yeniden dirilerek Allah’ın huzurunda toplanıp hesaba çekilmeleri oluşturmaktadır. İslam âlimleri, ahirette hesabın nasıl başlayıp nasıl verileceği meselesini genellikle “ba’s, haşr, mahşer, amel defterlerinin dağıtılması, mizan, sırat köprüsü” gibi konular ekseninde ele almışlardır. Ayrıca konunun önemini; “Ölenlerin yeniden diriltilmeleri, haşir, mahşer, hesap, sırat, mizan, A’râf’a dair naslarda geçen her şey gerçektir ve hiçbir zaman şüpheyandırmayacak derecede doğrudur.” ifadeleriyle dile getirmişlerdir.³⁹

Takva sahibi olan Müslümanlar, yani Allah’ın emirlerine, isteklerine, hoşnut olduğu şeylere sınımsız sarılıp yasaklarından dikkatle, özenle kaçınan gerçek müminler, ahirete gönülden, ihlasla iman edip şüpheden uzak, kesin ve samimi bir iman ile inanmakla övünürler. Tevbe suresinin “...Onlar ki, Allah'a ve Ahiret gününe inanırlar”⁴⁰ diye devam eden ayeti buna delildir. Her Müslümanın namaz kılariken günde 40 kez okuduğu Fatıha suresinde Allah Teâlâ için “Din Gününün Maliki (Sahibi)” denir. İnsana yaptığı her işin sorumluluğu, karşılığı, yani cezası ya da mükâfatı mutlaka verilir. Çünkü insan iyi olduğunu düşündüğü davranışının iyi, kötü olduğunu düşündüğü davranışının kötü olduğuna ne kadar çok inanırsa ve emin olursa, o ölçüde davranışını büsbütün devam ettirir ya da o davranıştan kaçınır. İşte bu durum ölümden sonra dirilme, ahiret konusunda ciddi bir bilinç, mesuliyet oluşturur. Ahiret hayatına iman bütün dinlerde çok mühim bir konu olup kabul görmüştür. Allah’a gönülden inanan, onu çok seven kimse, onun çok sevgili peygamberlerine, kitaplarına, kaza ve kader gününe de inanır. Fakat ahiret gününe, yeniden dirilip hesap vereceğimiz güne, haşrolacağımıza olan iman daha büyük ve ciddi bir teslimiyet ister.

³⁸ Süleyman Toprak, “Haşir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 16: 416-417.

³⁹ Recep Önal, *İman Birgivi'nin Bilgi ve İnanç Paradigması* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 313.

⁴⁰ et-Tevbe, 9/41.

Kur'an'î Kerim'de "İnsan başıboş olarak bırakılacağını mı sanıyor?"⁴¹ veya "Biz sizi boş yere abes bir şekilde mi yarattık?"⁴² "Bizim tarafımıza dönmeyeceğinizi mi sandınız?" gibi ifadelerle bir hesaplaşma gününün varlığına işaret edilmiştir. İnsanlar yaptıkları iyilik veya kötülüklerin karşılığını bu dünyada az çok görebilirler. Fakat burası tam manasıyla karşılığını görecekleri yer değildir. Bu durumda böylesine büyük bir hesabın görülebileceği yeni bir âleme, yeni bir hayata ihtiyaç vardır. Bunun için de yeniden dirilme yani ba's kaçınılmazdır.

Eğer iyiliğin veya kötülüğün karşılığı alınmayacak olsaydı, iyi ve kötü kavramları veya hayır ve şer kavramları birbirinin aynısı olur, aralarında hiçbir fark kalmaz ve böylece de ceza ve mükâfatın hiçbir anlamı olmazdı. Bu bağlamda yeniden dirilmenin gerçekleşmesi, ilahi adaletin tecellisi için de oldukça gereklidir. Allah Teâlâ mutlak iyilik, adalet sahibidir. Muhakkak iyiliğin de kötülüğün de karşılığını verecektir. Bundan dolayı yeni bir âlem yaratıp ölüleri dirilterek toplayacak herkesi hesaba çekecektir.⁴³

Öldükten sonra dirilmenin kesin bir şekilde olacağına dair inancımız netleştikten sonra bu kez de dirilmenin nasıl olacağı, ölüp giden insanın vücudunun toprağın altında çürümeye yüz tuttukten sonra ruha ne olacağı, toprak olan vücudun bir daha tekrar nasıl ve hangi mahiyette diriltileceği öteden beri konuşula gelmiştir. Bu durumu kâfirler hiçbir zaman tasavvur edemeyip inkâr yoluna gittiler. Nitekim Kur'an'da "Biz, kemik döküntü ve kırıntı olunca yeniden yaratılıp diriltilecek miyiz?"⁴⁴ diye geçer. Yoktan var etmeye gücü yeten, koskoca kâinatı büyük ve müthiş bir intizamla yaratan, kuru toprağı canlandırıp yeşerten "Allah Teâlâ şüphesiz ölecek toprak olan insan bedenini yeniden diriltmeye, ona tekrar ruhunu iade etmeye kadirdir." Allah, Kur'an-i Kerim de kâfirlerin sorularına onlarca ayette çeşitli yönlerden cevaplar vermiştir.

Yüce kitabımız Kur'an-i Kerim, öldükten sonra dirilme ve ahiretteki ikinci yaşamın ruh ve beden ile olacağını söyler. Yani hem ruhani hem de cismani olacaktır. Burada kimi zaman akıllara gelen soru hangi cismin yeniden dirileceğidir. Yani kişinin ruhu bu dünyada sahip olduğu cisme, bedene mi dönecektir, yoksa yeni bir beden mi yaratılacaktır? Bu konu İslam uleması arasında ihtilafli bir konudur.⁴⁵ Bu hususta kelamcılar ve İslam filozofları farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Şimdi Ehl-i sünnet'in büyük ekollerinden Mâtürîdî'nin ba's ile ilgili görüşlerini ele alalım.

⁴¹ el-Kiyame, 75/36.

⁴² el-Mü'minin, 23/115.

⁴³ Ali Arslan, *Ahiret'e ve Öldükten Sonra Dirilmeye İman*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dini, Ahlakı, Edebi, Mesleki Aylık Dergisi, 86-87(1969), 8/216-217.

⁴⁴ el-İsra, 17/ 49.

⁴⁵ Arslan, *Ahiret'e ve Öldükten Sonra Dirilmeye İman*, 220.

2.1. Mâtürîdîlik'te Ba's

Çalışmamızın bu kısmında Mâtürîdîliğin kurucusu İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) en büyük ve en önemli eseri olan “*Te'vilât-ül Kurân*”ı temel alarak Ba's ile ilgili görüşlerini ortaya çıkarmaya çalışacağız. Mâtürîdî, ba's konusuyla ilgili ayetleri yorumlarken, farklı görüşlere astıfta bulunur. Sonra da, “Kur'ân-ı Kerim'deki bazı ayetleri delil göstererek, kıyametin kopuşundan sonra, yeryüzünün ve gökyüzünün o anki şekillerinin tebeddül edeceğini, bir başkalaşımın gerçekleşeceğini düşündüğünü ifade eder.”⁴⁶

İmam Mâtürîdî Ba'sın keyfiyeti ile ilgili olarak şu görüştedir: “Allah'ın öteki dünyada (ahirette) insanların yalnızca bir kısmını diriltip onları belirli bir yerde toplamayacağını; aksine bütün mahlûkları bir araya getireceğini, ve bir muhakeme (mahkeme-i kübra) sonrası onların birbirinden tefrik edileceğini, herkesin kendi hak ettiği yere gideceğini ve konumlanacağını belirtir.”⁴⁷

Yine İmam Mâtürîdî, “dünyada bütün kibirlikleri ile birlikte bir kısım insanların, bütün mahlukâtın yeniden diriltildiği ve hepsinin toplandığı omahşer meydanında, Allah Teâlâ'ya karşı zelil bir şekilde, aciz içinde boyun eğeceklerini ve de korku içinde olacaklarını ifade eder.”⁴⁸ Müellifin bu istikametdeki yorumunun; doğruların, gerçeklerin tüm yalınlığıyla ortaya çıkacağı, “yevmü'd-din” diye tabir edilen o din gününün manasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. İnsanların yeniden dirildikten sonra toplandıkları o mahşer meydanındaki hâllerini tasvir eden İmam Mâtürîdî'nin görüşüne göre orda bulunan insanlar kendilerini örtecek hiçbir şey bulamayacak ve o gün öyle bir gündür olacaktır ki bütün örtüler tamamıyla kalkacak ve çırılçıplak kalacaklardır.⁴⁹

İmam Mâtürîdî sözkonusu eserinde Ba's ve mahşer gününün tasviri sadedinde, konu hakkında farklı müfessirlerin görüşlerine yer vermiştir. Örneğin Hasan Basrî'nin görüşünü aktarırken şöyle der: “Hasan-ı Basrî'ye göre, önce yeryüzü tamamen yok edildikten sonra tekrar yeniden inşa edilecektir. Bu yeniden yaratılıştaki kendisinde hiçbir kaya, ağaç, deniz, dağ ve tepe bulunmayacaktır. Yeryüzü; bembeyaz, aydınlık, tertemiz, üzerinde hiçbir şekilde kan dökülmeyen, masiyetler ve günahların işlenmeyeceği bir yeryüzü ile değiştirilecektir. Daha sonra gökyüzü de aynı şekilde böyle olacaktır. Diğer bir kanaati ise yeryüzünün kendisi değil, nitelikleri de-

⁴⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî, *Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 7:524-526.

⁴⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî, *Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 16/350.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/239.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/ 27-28.

ğişecektir. Bu durum, tıpkı bir kişinin bir kişiye:”-sen çok değişmişsin.” demesi gibidir. Buna göre, söz konusu olan kişinin kendisi ve özü değil de ahlakı ve dini değişmiştir.”

Mâtürîdî “Kur’ân-ı Kerim’deki ayetlerden çıkarımlar yaparak, ba’s hadisinde yeryüzü ve gökyüzünde çeşitli değişiklikler olmasının daha mantıklı olduğunu ifade eder. Yeryüzü ve gökyüzünün değişim mahiyetlerinin değişik anlamlarda olabileceğini belirtmiştir. Bu anlamlardan ilki, yeryüzü ve gökyüzünden kastın, onlardaki cisimler olduğudur. Diğer manaya göre yeryüzünün kendisi tamamen değişecek olmasıdır.” Mâtürîdî, ayrıca insanların mahşer meydanına çağrıldıklarında horluk ve perişaniyet içinde olacağını anlatır. Gözleri ve kalpleri aşağılandıkça aşağılanır. O ba’s günü, herhangi bir kimsede gördükleri karşısında gözlerini ve kalplerini kullanmaya güçleri yetmez.⁵⁰

Mâtürîdî, insanların Ruz-i mahşerde Allah’ın huzuruna çağrıldıklarında dünyadaki aksine, hangi halde olursa olsunlar itiraz etmeden, karşı gelmeden muti bir halde olacaklarını ve o günün dehşetinden korku ve zillet içinde olacaklarını ifade eder. Ve o gün sadece bir sesin duyulacağını, bu sesin de ayakların yürürken çıkardığı ses olabileceğini ifade eder.⁵¹ İmam Mâtürîdî hazretleri insanları bir yere toplama dışındaki her bir şeyin Allah’a kolay olmasına rağmen, özellikle Ba’sin kolay olarak nitelenmesinin bir anlam taşıdığına vurgu yapar. Zira Allah için bir işin, başka bir işten daha kolay veya daha zor olması söz konusu değildir. Bunun böyle olmasının sebebi inkârcıların ba’sin yapılacağı günü uzak bir ihtimal ve çok zor bir iş olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bütün herşeyin yoktan var edilmesi, Allah’ın tekvin sıfatının kapsamında iken, insanların Allah Teâlâ’nın huzurunda yeniden toplanmaları kolaylık sıfatıyla nitelendirilmiştir.⁵²

Mâtürîdî, insanların ahirette Rablerinin huzurunda yeniden diriltilmesi keyfiyeti ile ilgili birkaç ihtimalden bahseder. Buna göre insanların dünyada yaratılmasıdaki döngü zinciri gibi aynı şekilde onlar Allah’ın huzurunda toplanılmasına ve onun ilahlığını ikrar davetine uyacaklardır. Dünyada insanlara yeniden diriliş nasıl va’dediliyorsa o şekilde diriltilecek ve Rablerinin huzuruna çıkacaklardır. Diğer bir ihtimale göre, onların yanında yine onlara destek çıkacak bir destekçi veya onlara yardım edecek bir yardımcıları bulunmadan tekraren Allah’ın huzurunda toplanacaklardır. Mâtürîdî’nin konuyla ilgili bir başka yaklaşımı da şudur: Çocukların anne-

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 7/524-526.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/237.

⁵² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 14/123-124.

lerinden doğdukları gibi onları koruyacak bir hamî ve onlara yardım edecek biri olmadan, yalın ayak ve çıplak bir şekilde Allah'ın huzurunda toplanarak, hesap vereceklerdir.⁵³

Müellif İmam Mâtürîdî, mahşerde insanların yeniden diriltilmesi hengâmında herhangi bir destekçilerinin olmamasını üç ihtimal dahilinde ele alır: “Bunlardan ilki, kendisinden bunu gizleyecek ve azabı kendisinden uzaklaştıracak bir gücün olmamasıdır. İkinci ihtimal, kendisini azaptan koruyacak, sakındıracak bir güç ve azaba maruz kalmasını engelleyecek bir yardımcı olmaması; üçüncü ihtimal ise, inkârcıların dünyada iken sahip oldukları güç ve yardımcıların çokluğuyla övünmeleri karşısında; onların bu durumunun ahirette onlara bir fayda getirmeyecek ve Allah'tan başka kendilerine gelecek bir ümit kaynağının olmayacağıdır. Halbuki onlar, dünyada iken putlara; Allah'a daha fazla yaklaşmak ve azaba karşı onlara yardımcı olması, kurtarması ve şefaathçi olması için tapıyorlardı. Halbuki mahşer meydanında inandıkları totemlerinin, Allah'ın kendilerine verdiği azap karşısında hiçbir bir işe yaramadıkları ortaya çıkacaktır.”⁵⁴

İmam Mâtürîdî, “kâfirlerin Allah'ın huzuruna vardıklarında konuşamayacakları hakkındaki Kur'ân'da geçen ayetlerin, dünyada Allah'ı hesaba alıp, ona yaklaştıracak şeyler konuşmadıkları ve bugün de onun için konuşamayacakları manasına gelebileceğini söyler. Ona göre; dünyadayken ne kadar Rablerine yakınlarsa aynı oranda ve benzer şekilde kendilerine muamele edilecektir. İmam Mâtürîdî hazretleri, bu mevzu ile ilgili bir başka ihtimalden daha bahseder. Buna göre onlar, bir delilden bir kurtarıcıdan söz edecek şekilde de konuşamayacak ve ayrıca onların nedametlerinin önemsenmemesinin, kabul görmemesinin anlamı, onların kabule değer bir tevbe ve bir özürlerinin olmamasıdır. Yine bahs konusu ettiği diğer bir görüşe göre, kimi hallerde konuşabilecek, kimi hallerde ise konuşamayacak olmalarıdır.⁵⁵ İnkârcıların mahşerde basardan mahrum ve kör olarak yeniden yaratılmaları konusu ile ilgili de çeşitli görüşler vardır. Bir görüşe göre, kör olarak diriltilmesinin sebebi; kişinin dünyadayken Allahın emirlerinden, dinden bihaber olması ve onlara karşı kör gibi davranmış olması dolayısıyladır. Ancak Mâtürîdî, bu görüşe katılmaktadır.” Çünkü dünyadayken bu delillere karşı kör olan ahirette nasıl kör olmasın ki? Başka bir görüşe göre ise gerçekten gözleri kör bir şekilde diriltilecek olmalarıdır. Mâtürîdî, bu görüşe daha yakın olduğunu belirtir, ifade eder. Ancak ona göre bu durumun gerçekleşme zamanıyla ilgili iki görüş vardır. İlk görüşe göre, muhakeme edilip hesap görüldükten sonra inkarcı kişi ateşe doğru sürüklenirken gözleri görmez olur. Diğer görüşe göre ise inkarcıların kabirlerinden gözlerinin görmesinden

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/67-68.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17/162.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 16/349.

yoksun olarak dirilecekleri ve kalktıkları yerden o şekilde mahşer meydanına gelecekleridir.⁵⁶

Bir başka konu olarak cehennem ehlinin kör, dilsiz ve sağır olarak diriltilmesi hususları ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. İmam Mâtürîdî, bu konunun farklı manalara gelebileceğini ifade eder. Birinci manaya göre kör, sağır ve dilsiz olarak değil de dünyadayken sahip oldukları duyu organlarını emredildiği istikamette kullanmalarının aksine, Allah'ın kendilerine yasakladığı şeylerde kullanmalarından dolayı bu şekilde tasvip edilmiş olduklarıdır. İkinci manaya göre, Allah'ın verdiği bu duyulardan alınacak lezzetle aralarında bir gölge, mesafe oluşması, bu tatlardan mahrum kalacaklarından ötürü; onların kör, sağır ve dilsiz olarak tanımlanmalarına sebep olmuştur. Üçüncü bir anlama göre ise sahip oldukları duyu organlarını dünyadayken yaratılışlarına uygun şekilde kullanmamalarından dolayı bu duyu organlarından yoksun bir şekilde diriltilecek olmalarıdır.⁵⁷

İmam Mâtürîdî hazretleri, dünyadayken mazlumlara zulmedenlerin yani zalimlerin cehennemde eşleriyle birlikte diriltilmeleri hususu ile ilgili olarak; eş kelimesinin ayrıntılı tahlilini yapıp, bunun üzerine görüşlerini şöyle ifade eder: “Eşleriyle beraber tekrar diriltilmelerinin manası; cin, ins ve şeytanlardan onlara manen yakın olup, onlara benzeyenlerle onların bir araya getirilmesi anlamına gelebilir. Allah meleklerine o zalimleri dünyadayken zevk-u sefa ve keyif içinde beraber oldukları ve bir arada bulunmaktan haz duydukları kişilerle ahiretteki azabı çekmek üzere bir araya getirmelerini emreder. Bu şekilde herkes dünyada kendisine yakın olanlarla birlikte -cehenneme gönderilmek üzere- dirilitir ve onlara cehenneme gidilecek yol tarif edilir.”⁵⁸

İmam Mâtürîdî, Ba'sın bir başka keyfiyeti ile ilgili olarak; mahşer yerinde müslümanların yüzünün Allah tarafından beyaz rengiyle anlatılmasının sebebi hususu ile ilgili; beyaz rengin saflığın, temizliğin sembolü oluşuna bağlayarak yorumlar. Ona göre var olan bütün renkler beyazla belli olur, kendini gösterir. Kâfirlerin yüzünün ise kara olarak nitelendirilmesinin sebebini de siyah rengin, karanlığın, kötülüğün yanlışın bu renk ile sembolize oluşundan kaynaklanmakta oluşundan olduğunu. Nitekim diğer renkler beyazda olduğu gibi siyahta kendini göstermez, belli etmez. Yanlış durum ve haller, bu bağlamda karanlığa benzer. Yani renkler, asıl manada değil de yüklendikleri, anlamlandırıldıkları çeşitli manalarda kullanılmışlardır. Beyaz ile mutluluk, sevinç, coşku kast edilirken; siyah ile karanlık, hüznün ve kederin

⁵⁶ Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 9/245-246.

⁵⁷ Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 8/363.

⁵⁸ Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'ân, 12/136-137.

büyüklüğü anlatılmak istenmiştir.⁵⁹ İlave olarak Mâtürîdî, yüzü kara olarak tabir edilen kişilerin “mücbire” olarak isimlendirildiğine Mûtezile’nin görüşünü de aktarmıştır.⁶⁰ Nihayet İmama göre ruz-ı mahşerde yüzleri ak olanların içinde bulunduğu hal, masadak oldukları nimetler nedeniyle bu nimetlerin onların yüzlerine yansımalarının sonucu olarak, yüzleri bembeyaz olup parıldayacaktır.⁶¹

İmam Mâtürîdî’ye göre, hesap sonrası belirlenen cehennem ehli de cehenneme aç, susuz bir şekilde sürülüp, gönderilecektir. Ona göre cehenneme zorla sürüklenme ifadesi, kâfirlerin toplanarak, bir araya getirilerek cehenneme gönderilmesini, cehennem yolunun gösterilmesini ifade ederken; haşr yani bir araya toplama ifadesi ise, müminlerin durumunu belirtmek için kullanılmıştır. Orada inananlara, cennet ehline büyük değer verilir ve tazim edilmiş biçimde Allah’ın katında yüksek dereceleri, makamları ve değerleri olacak şekilde cennet yolu gösterilir.⁶²

Mâtürîdî, cehenneme gideceklerin yüzükoyun bir şekilde yeniden diriltmelerine, ba’s olunmalarına dair bir rivayeti de peygamberin hadisi ile açıklayarak, şöyle aktarır. Adamın biri Hz. Peygamber’e “Ey Allah’ın peygamberi! Kâfir, kıyamet günü nasıl yüzüstü ba’s edilecek?” diye sorar. Hz. Peygamber bu soruyu; “Onu her iki ayağı üzerinde yürütmeye gücü yeten Allah’ın yüzüstü yürütmeye de gücü yeter.” şeklinde yanıtlar.⁶³

Sonuç olarak, İmam Mâtürîdî’nin, yukarıda özetlemeye çalışıldığı gibi, yeniden dirilme ile ilgili görüşlerine büyük eseri “*Te’vilâtü’l-Kur’ân*” da oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde yer verdiğini görüyoruz. Mâtürîdî’nin ba’s ile ilgili görüş ve düşüncelerini inceledikten sonra şimdi aynı konuyla ilgili Eş’ariliğin görüşlerini ele alalım.

2.1. Eşarilik’te Ba’s

Ehl-i sünnet ekolününün bir diğer önemli mezhebi olan Eşariliğin ba’s konusuna yaklaşımını bilmek, konunun taşıdığı önemi anlamak açısından önemlidir. Bu sebeple bu bölümde Eşariliğin müteahhir dönem büyük temsilcilerinden Fahreddin er-Razi ve İmam Gazali’nin görüşlerine yer vereceğiz.

Fahreddin er-Razî ba’sin muhakkak gerçekleşeceğini, buna inanmanın inancımızın mutlak gereği olduğunu düşünür. Yazdığı büyük tefsir kitabında ise yer yer bununla ilgili çeşitli tezler öne sürdüğü görülmüştür. Nitekim İsra Suresi 49-52. ayetlerinin tefsirinde haşre inananmayanlara cevap olarak şunları söyler: Söz konusu

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/386.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/360-361.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 17/62.

⁶² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/167.

⁶³ Buhârî, “Rikak”, 45; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 10/250.

ayetlerde inkârcıların; “Biz bir sürü kemik kırıntı ve döküntü olduğumuz zaman, hakikaten biz mi yeniden diriltileceğiz?”⁶⁴ ilahi beyanındaki inkârları ve şüpheleri karşısında müfessir şu tezleri ileri sürer: “Eğer Allah’ın ilim ve kudretinin mükemmelliğine inanılırsa bunda bir imkânsızlık görülmeyecektir. Âlemin yaratıcısının bütün malumata hâkim ve her şeyi yapabilecek bir kudretinin oluşunun kabul edilmesi, eğer yadsınamaz bir gerçekse, öldükten sonra dirilme çok rahatlıkla kabul edilebilecek bir husustur. İlk defa yaratmaya kadir olanın ikinci defa yaratmaya da kadir olması gerekir. Hatta ikinci defa yaratma, ilkin yaratmadan daha kolay olmalıdır. Yani öldükten sonra dirilme, ilk defa kimin yarattığı ile ilgili bir karar verdikten sonra ikinci derecede bir meseledir.”⁶⁵

İlk defa bütün canlıların yaratıcısının Allah olduğu kabul edildikten sonra, er-Razî’ye göre öldükten sonra dirilme mevzuunda şunlar söylenebilir: “Âlemin yaratıcısı, ilahî zatı gereği Kadir ve Âlim’dir. Bu sebeple onun ilmi ve kudreti kesinlikle batıl olmaz, aciz kalmaz. Binaenaleyh ilk defa yaratmaya kadir olanın yeniden yaratmaya da kadir olabilmesi gerekir. İşte bu doğru bir söz ve güçlü bir akli delil olup tartışmaya açık değildir.”

Fahreddin er-Razî öldükten sonra dirilmeye, haşre inanmayanlara karşı Hac suresinin ilgili ayetlerinin tefsirini yaparken “ba’su ba’del mevt”in mümkün olduğuyla ilgili ispatlı bir anlatımının olduğunu görürüz. Şöyle ki, bu ayette Allah Teâlâ’nın öncelikle insanın yaratılış safhalarından bahsedip “Biz sizi topraktan sonra nutfeden sonra bir alakadan sonra da yaratılışı belli belirsiz bir çiğnem etten yarattık”⁶⁶ buyurması sonrasında bitkilerin yaratılış safhalarından bahsetmesi, yani: “Sen yeryüzünü kupkuru ve ölü görürsün. Fakat onun üstüne suyu indirdiğimiz zaman harekete gelir kabarır ve her güzel çiftten nice nebat bitirir”⁶⁷ ifadesi; er-Razî’ye göre Allah’ın her şeye hükmünün, kudretinin ve ilminin yettiğini, bütün malumatı bildiğini göstermesi içindir. Tüm bunlar doğru ve gerçek olunca da yeniden diriltmenin de mümkün olacağını gösterir. Zaten Allah Teâlâ her nerede yeniden dirilmekten bahsediyorsa o bahsettiği yerde muhakkak Allah’ın kadir ve âlim olduğunu da zikreder.⁶⁸

Fahreddin er-Razî’ye göre ayette bu iki delilden bahsetmesi ile şu dört şeyi de hatırlatmakta ve söylemiş olmaktadır ki, birincisi “Allah hakkın ta kendisidir” ifadesi ile hak mevcut ve sabit olandır, yadsınamaz bir gerçektir. Bu mucizevi hadiselerin neticesinde bir yaratıcının varlığına delildir. İkincisi, “Gerçekten ölüleri o

⁶⁴ el-İsra, 17/49-52.

⁶⁵ Fahrüddin er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, (İstanbul: Akçağ Yayınları, 1991) 14/502-503.

⁶⁶ el-Hac, 22/5.

⁶⁷ el-Hac, 22/5.

⁶⁸ er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 16/265.

diriltir.” ayetinde bu anlatılanlar eğer inkâr edilemiyorsa Allah’ın yeniden dirilmesi nasıl inkâr edilebilir? Üçüncüsü: “Şüphesiz o her şeye hakkıyla kadirdir.” ayeti ile bu gibi şeyleri yapan yani yoktan var eden, ölen bitkileri tekrar canlandıran bir kudretin her türlü imkâna sahip bir güç ve iktidarının olması gerekir. Dördüncüsü: Ayetteki “Hiç şüphesiz o kıyamet elbette gelecektir. Bunda şüphe yok. Muhakkak Allah kabirlerde olanları diriltilip kaldıracaktır.” ifadelerinde ise kendisinin bütün mümkün varlıklara kadir olduğuna deliller serdedildikten sonra onun yeniden diriltmeye de kadir olduğuna hükmetmek gereklidir.⁶⁹

Fahreddin er-Razî tefsirinde “ba’su ba’del mevtin”, haşr’in mümkün oluşunu izah sadedinde Nahl Suresi 38,39 ve 40. ayetlerin tefsirinde şunları ifade etmektedir: “Haşr, Allah’ın vermiş olduğu bir söz, bir vaad olması; yani haklı ile haksızın, zalim ile mazlumun, şaki ile mutinin, inkâr edenle kabul edenin birbirinden ayrılması için Allah’ın vermiş olduğu bir sözdür. Eğer Allah’ın her şeyi yoktan var ettiği ve bu yaratılış için herhangi bir sebebe dayanmaya ihtiyaç duymaması vârid ve gerçek ise, bu husus kabul ediliyorsa ki bu genel kabul edilen bir husustur. O zaman yeniden diriltme konusu daha kolay kabul edilebilecek bir gerçektir. Başta yaratan, yeniden diriltmeye de kolaylıkla yetkindir ve kadirdir.”⁷⁰

Fahreddin er-Razî tefsirinin başka bir bölümünde öldükten sonra dirilme gerçeği ile ilgili olarak; Mü’minun suresinin 16. ayetinde geçen, mahlûkatın muhakkak yeniden diriltileceği ile ilgili şunları söylemektedir: “Fahreddin er-Razî’ye göre bu ayette ilk önce insanın mucizevi ve harikulade yaratılışı ve onun yaratılış safhaları anlatılmış.⁷¹ Tıpkı Hac Suresi 7. ayetteki gibi yaratılışta Allah’ın ilim ve kudreti gösterildikten sonra yine bir ikincil mesele olarak Ba’s yani yeniden dirilme hususu zikredilmiştir.

Nahl Suresi 38, 39, 40. ayetlerin tefsirinde; Fahreddin er-Razî Ba’sin kesinlikle gerçekleşeceğini birçok kez ifade etmenin yanında bunu reddedenlerin reddetme sebeplerine de değinmiştir. er-Razî’ye göre kâfirlerin yeniden dirilme hususunu inkâr etmesinin nedeninin aslında peygamberi inkâr etmek için olduğu savunulmaktadır. Şöyle ki:

a) Eğer Ba’s olmazsa, öldükten sonra dirilme gibi bir husus bulunmazsa peygamberin bu konuda söyledikleri yalanlanmış olacak ve bu suretle peygamberliği boşa çıkmış olacaktır.

b) Ba’sin olmayacak olması; peygamberin kendisinin peygamberliğini, mükâfat ve mücazat konusunda söylediklerini boşa çıkaracağı için onun peygamberliğinin de boşluklar içerdiğini, terslikler barındırdığını ifade edecektir.⁷²

⁶⁹ er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 16/265-266.

⁷⁰ er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/215.

⁷¹ er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 16/398.

⁷² er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/216.

Fahreddin er-Razî tefsirinde yeniden dirilmenin zamanı ile ilgili olarak İsra Suresi 49-52. ayetlerin yorumunda şöyle demektedir: Ayette buyrulan:” O (Kıyamet), ne zaman diyecekler” ayetiyle kâfirler tarafından sorulan soru, Razi’ye göre fâsit ve bâtil bir sorudur. Çünkü mesele ilk önce Allah’a ve ahirete imanı gerektiren bir meseledir. Sen önce inanacaksın ki, haşrin ne zaman olacağını sorabilesin. er-Razî’ye göre Allah’a ve yeniden dirilmeye inanmayanın böyle bir soruyu soruyor olması, boşuna ve anlamsızdır. İkinci bir husus er-Razî’ye göre yeniden dirilmenin zamanına gelince; bu konuyu akli delillerle tahmin etmek mümkün değildir. Ancak inandığımız Allah’tan naklen sahih bir delil ile ispatı mümkündür. Yani o inandığın Allah’tan gelen bir delil, bir söz ile ancak hasretin vakti bilinebilir.⁷³

Ehl-i sünnetin kesin olarak kabul ettiği cismani haşri reddeden filozoflara karşı Eşari ekolün önemli bir ismi olan Gazali’nin bu konuyla ilgili görüşlerinden bahsetmek yerinde olacaktır. Gazali, tıpkı İbn Sînâ gibi “ruhun manevî bir cevher olduğunu” dile getirmiştir. Ayrıca insanın “biri maddî beden ve diğeri manevî nefis olmak üzere iki unsurun birleşiminden oluştuğunu” kabul etmiştir.⁷⁴

Ruhun mahiyetine ilişkin kelamcılar arasında ortaya çıkan bu tür bir yaklaşımın “cismanî haşr” anlayışı bağlamında bir değişikliğe yol açmadığının en açık ve belirgin kanıtı, bizzat bu değişikliğin öncüsü olan Gazali’nin “*Tehâfütü’l felâsife*” adlı eserinde açıkça görülebilir. Burada Gazali, “sonsuz kudretiyle Tanrı’nın insana verdiği ilk bedeni aynıyla iade etmesini mümkün görmekle birlikte bu bedenin özünden veya başka bir özden yeniden yaratabileceğini, o da olmazsa tümüyle yepyeni bir beden yaratabileceğini söyleyerek cismanî haşr anlayışından hiçbir şekilde ödün vermemektedir.”⁷⁵ Fahreddin er-Râzî’nin de Gazali’nin cismanî haşr anlayışını savunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Gazali, akli olan lezzetlerin cismani olan lezzetlerden daha şerefli ve yüce olduğunu belirtmiş ve şöyle demiştir: “Bu konuların çoğu şeriata karşı değildir. Biz, ahirette aklımızın tahayyül edemeyeceği kadar yüce ve büyük lezzet olduğunu inkâr etmiyoruz. Bedenden ayrıldıktan sonra nefsin bekasını inkâr etmiyoruz. Ancak bu durumu, yani meâddan bahsedilen konuları şeriat yoluyla bildik ve öğrendik. Biz filozoflara sadece sözü edilen mevzuyu salt akılla bildiklerini iddia etmeleri üzerine karşı çıktık.”⁷⁶

⁷³ er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 14/502-503.

⁷⁴ Fahreddin er-Râzî, *Muhassalü efkârü’l-mütekaddimîn ve’l-müte’ahhîrîn mine’l-’ulemâ’ ve’l-hukemâ ve’lmütেকellimîn*, nûr. Tâhâ Abdurra’uf Sa’d; (Kahire: Mektebetü’l-Külliyâyâtü’l-Ezheriyye), 224; *Kelâm’a Giriş [el-Muhassal]*, çev. Hüseyin Atay, (Ankara, Ankara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 230.

⁷⁵ Gazzâlî, *Tehâfütü’l-felâsife*, (Dirase ve Ta’lik: Adil Abdulmunim Ebu Abbas), Dar’ut Telaih, (Kahire, 2011) 163, 295-296.

⁷⁶ Mehmet Vural, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 78.

Gazali, filozofları küfre girmekle itham etmiş, adeta onları tekfir etmiştir.⁷⁷ Bilebildiğimiz kadarıyla Gazali'den farklı olarak Râzî, “filozofları doğrudan doğruya küfürle itham etmemektedir. Bu meselede o; cismanî haşri inkâr etmek ile Kur’ân-ın hak bir kitap olduğuna inanmak gibi iki meseleyi uzlaştırmanın oldukça güç ve hatta imkânsız olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Bu fikirlerden yola çıkarak er-Râzî, haşr meselesine ilişkin yaptığı sınıflandırmada filozoflar ile kelamcılarını daima farklı kategoride değerlendirmiş,⁷⁹ bazı sınıflandırmalarında da filozofları İslâm dairesinin dışında bırakmıştır.”

Sonuç

Sonuç olarak Ehl-i sünnet’in ölümden sonra yeniden diriliş konusu üzerindeki yorumlarını şöyle özetlemek mümkündür: “Yeniden dirilme, Allah’ın adaleti gereği insanları hesaba çekmesi, işledikleri iyi ve kötü amellerinin karşılığını görmeleri açısından gereklidir. Dünyada adalet tam manasıyla gerçekleşmediğinden insanoğlu adaletin tam manasıyla uygulandığı, haksızlığın yapılmadığı bir günün varlığını ister. Çünkü zalimlerin dünyadayken yaptıkları zulümlerin karşılığını almaları bir yönüyle Allah’ın sünneti olarak kabul edilmektedir. Kur’ân’da ve Müslüman toplumunda kıyametin adalet ve hesap verme kavramlarıyla birlikte tasvir edilmesi de bu gerçeğin bir başka şekilde ifade edilmesi olarak tanımlanır. Diğer taraftan iman ve salih amel sahibi olan bir kişinin mükâfatını tam olarak alması aklen gerekli görülmektedir. Bu yönüyle ahiret yalnız başına düşünüldüğünde mümkün görülebilirken, dünya hayatıyla birlikte düşünüldüğünde ise ahiretin varlığı bir gereklilik olarak görülmektedir. Bu da yeniden dirilmeyi zorunlu kılar.”

Kaynakça

- Akın, Murat. Ömer Nasuhi Bilmen’in Âhiret İnancını Temellendirmesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/39. Haziran 2019.
- Arslan, Ali. Ahiret’e ve Öldükten Sonra Dirilmeye İman, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dini, Ahlaki, Edebi, Mesleki Aylık Dergisi*, 8/86. 1969.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*, İzmir, 1987.
- Aydın, Ömer. *Kurân-ı Kerîm’de İman-Ahlak İlişkisi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
- Buhârî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail. *Sahihu’l-Buhârî*, İstanbul, 1413/1992.
- Ezherî, Ebî Mansur Muhammed bin Ahmed el-. *Tehzîbu’l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, Dârü’l-Mısriyye, Mısır, trs.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-. *Mefati-hü’l-Gayb*. Ankara: Akçağ yayınları, 1988-2002.

⁷⁷ İbn Rüşd, *Tehafütü’l-Tehafüt*, tkd. Muhammed el-Aribi (Beyrut: Daru’l Lübnânî, 1993), 329.

⁷⁸ Fahreddin er-Râzî, *el-Erbain fi usûli’l-d-dîn*, tah. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, (Kahire: Mektebetü’l-Külliyâtî-Ezheriyye, 1986), 2/55.

⁷⁹ Fahreddin Râzî, *el-Erbain*, 2/55; Muhassal, 223, 229.

- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-. *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*. çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 cilt. Beyrut: Dârü ühyâ'i't-Türâsi'l-'Arabiyye, 3. Basım, 2000.
- Gazalî, Ebu Hâmid Muhammed el-. *Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l- Felâsife)*. Çev. Mahmut Kaya- Hüseyin Sarioğlu, İstanbul: Klasik, 2005.
- Gazalî, Ebu Hâmid Muhammed el-. *Tehâfüt el-Felasife (Filozofların Tutarsızlığı)*. Çev. Bekir Karlığa, İstanbul, 1981.
- Güler, İlhami. *İman Ahlâk İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- Gündoğar, Hamdi. *Sistemantik Kelâm*. Ed. Fadıl Ayğan, Beyan Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2021.
- İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid b. el-Kazvinî, *es-Sünen*, İstanbul, 1413/1992.
- İbn Rüşd, Abu el-Velid Muhammed bin Ahmed el-Endülüsî. *Tehâfütü-t Tehâfüt*, Mektebet İbn Sinâ. Kahire, 2011.
- Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. Ensar Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kurt, Fatih. İmam Mâtürîdî'ye Göre Bazı Âhîret Aşamaları. *Diyanet İlmî Dergisi*, 55/3. 2019.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Semerkandî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. Thk. Bekir Topaloğlu. 1-17. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.
- Paçacı, Mehmet. *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhîret İnançları*. Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
- Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. 42. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Toprak, Süleyman. "Haşir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Şahin, İskender. *Kur'an-ı Kerim'de Diriliş*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012.
- Şahin, Mahmut. *Kur'an'da Diriliş Gerçeği (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.
- Teftazânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l Akaid*. Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2010.
- Topaloğlu, Bekir. "Âhîret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/543-548. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Toprak, Süleyman. "Haşir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/416-417. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

- Önal, Recep. *İmam Birgivî'nin Bilgi ve İnanç Paradigması*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Özarlan, Selim. *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ba's". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/ 98. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.